

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

**з теми: «ГЕТЬМАНУВАННЯ ДЕМ'ЯНА ГНАТОВИЧА
(МНОГОГРІШНОГО): СПРОБА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО
СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ МОСКОВСЬКОЇ
ЕКСПАНСІЇ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи Ist1-M20z
Антонюк Сільвія Сергіївна

Керівник:
Газін В. В., доктор історичних наук, доцент
кафедри історії України

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	14
1.3. Методологія дослідження	16
Висновок до I розділу.....	18
РОЗДІЛ II. ПРИХІД ДО ВЛАДИ ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО	20
2.1. Дем'ян Гнатович (Многогрішний): шлях до влади.....	20
2.2. Обрання Д. Многогрішного гетьманом Лівобережної України. Глухівські статті.....	28
Висновок до II розділу.....	53
РОЗДІЛ III. ГЕТЬМАНУВАННЯ ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО	55
3.1. Основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана Дем'яна Гнатовича (Многогрішного).....	55
3.2. Кінець гетьманування Д. Многогрішного.....	66
Висновок до III розділу.....	81
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84

ВСТУП

1669 – 1672 рр. – є часом гетьманування на Лівобережній Україні Дем'яна Гнатовича (Многогрішного), яке, хоча й було порівняно нетривалим, однак насиченим важливими подіями, які суттєво позначилися на подальшому розвитку Лівобережної України-Гетьманщини, стабілізувавши її внутрішньополітичне становище (після періоду нестабільності, пов'язаного з гетьмануванням Івана Брюховецького та подій антимосковського повстання 1668 р.) та означивши один з етапів українсько-московських відносин. Дійсно, це був час, коли в результаті антимосковського повстання на Лівобережжі в 1668 р. влада Москви опинилася перед загрозою повного краху, там могли втратити контроль навіть над частиною України. Відтак, в Кремлі змушені були вдатися до маневрів та компромісів і погодитися на послаблення там своєї влади, звичайно, залишивши можливість для наступного посилення тиску на українське керівництво. Фактично. в цей час, з одного боку, Москва намагається створити враження повернення до ранішого формату стосунків з козацькою Україною (йшлося навіть про відновлення дії угоди 1654 р.) і демонструє певну поступливість, а з іншого, - в окремих напрямках навіть посилює свій контроль. Гетьманський же уряд під тиском внутрішніх та зовнішніх чинників втрачає реальну можливість здобуття незалежності. Міф про те, що дрібні поступки Москві з часом можна буде ліквідувати, вкотре зіграв свою негативну роль з спадкоємцями влади Богдана Хмельницького, штовхнувши Україну на шлях поступової, невпинної та невідвортної втрати своєї автономії та поглинення українських земель Московською державою, яке супроводжувалося політичною, економічною та культурною уніфікацією України з Московією.

Дем'ян Гнатович (Многогрішний) – одна з тих особистостей української історії доби Гетьманщини, яких історіографія незаслужено оминула своєю увагою. Адже на сьогодні немає жодного монографічного дослідження, захищеної дисертації, які були б присвячені безпосередньо

діяльності цього лівобережного володаря гетьманської булави. Маємо лише окремі згадки, що ми знаходимо в роботах українських та зарубіжних істориків, чи розділи в загальних працях з історії Лівобережної Гетьманщини, в яких даний період не можна оминати. При цьому спостерігаємо поляриність оцінок стосовно Многогрішного. Одні автори його протиставляють Петру Дорошенку, акцентують увагу на тому, що Дем'ян Гнатович постав не ким іншим, як зрадником, який скористався довірою Дорошенка та проголосив відновлення окремого Лівобережного гетьманства. Інші дослідники вважають Многогрішного жертвою московської політики та змови українських олігархічно-старшинських кіл, очолюваних Іваном Самойловичем.

Сьогодні назріла потреба відмовитися від однобічності й категоричності в оцінках діяльності гетьмана, як і інших володарів гетьманської булави, будь то Іван Виговський, Юрій Хмельницький, чи Іван Брюховецький. У жодному випадку не можна ігнорувати значення тих політичних подій і процесів, що відбувалися в Україні в другій половині XVII ст., оскільки без з'ясування їхньої суті, впливу на подальший розвиток суспільно-політичних процесів в Україні, не можна добитися відтворення цілісної картини розвитку як Лівобережної України-Гетьманщини, так і загалом Української національної революції середини XVII ст.

Саме у цьому, на нашу думку, і проявляється **актуальність даної проблематики**, що й побудило нас до написання кваліфікаційної магістерської роботи на тему: «

Об'єктом дослідження є історія України-Гетьманщини кінця 60-х – початку 70-х рр. XVII ст.

Предметом дослідження є діяльність на посаді лівобережного гетьмана Дем'яна Гнатовича (Многогрішного), його внутрішня та зовнішня політика, зокрема – стосунки з Москвою.

Метою дослідження є об'єктивне змалювання соціально-політичного портрету гетьмана Дем'яна Гнатовича (Многогрішного), визначення його

ролі в українській історії.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання наступних **завдань**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми;
- охарактеризувати становище України-Гетьманщини на кінець 60-х рр. XVII ст., з'ясувати умови приходу до влади Дем'яна Многогрішного;
- дати характеристику діяльності Многогрішного до обрання його на посаду гетьмана;
- проаналізувати зміст та наслідки для України-Гетьманщини глухівських статей 1669 р.;
- окреслити основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики гетьманського уряду Дем'яна Многогрішного;
- з'ясувати передумови усунення Многогрішного від гетьманства.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені часом гетьманування Дем'яна Многогрішного в Лівобережній Україні (1669 – 1672 рр.).

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в тому, що матеріали магістерського дослідження, основні висновки й положення роботи корегують й уточнюють існуючі знання з низки питань історії України другої половини XVII ст., завершального етапу Української національної революції, дозволяють уникнути повторення помилок та фальсифікацій в спеціальних студіях, підручниках тощо.

Практичне значення роботи. Матеріали роботи можуть бути використані для підготовки наукових праць, посібників, лекцій і спеціальних курсів з історії України у закладах вищої освіти та інших навчальних закладах. Також вони можуть бути корисними для написання кваліфікаційних та курсових студентських робіт, рефератів. Їх можна використовувати при підготовці до семінарських занять з курсу «Історія України» тощо.

Методологічною основою роботи стали наукові принципи історизму та об'єктивності. Для їх реалізації використані методи: проблемно-

хронологічний та порівняльно-історичний. Це дало змогу не лише простежити розвиток суспільно-політичних процесів в Українській державі періоду гетьманування Дем'яна Многогрішного, а й змалювати його об'єктивний історичний портрет.

Структура роботи зумовлена її метою, поставленими завданнями, характером та отриманими результатами дослідження. В основу структури покладено хронологічно-проблемний підхід. Праця складається зі вступу, основної частини (трьох розділів та семи підрозділів), висновків, та списку використаних джерел й літератури.

ВИСНОВКИ

Дем'ян (Демко) Гнатович (Многогрішний) з 1669 по 1672 р. перебував на посаді гетьмана Лівобережної України. Селянин з походження (за що старинна старшина зневажливо називала його мужичим сином), він був людиною простакуватою, крутої і недипломатичної вдачі, через що він нажив собі досить швидко ворогів. Різкі ж висловлювання стосовно московського правління, доволі незалежна позиція, а особливо – неприхована симпатія до Дорошенка, за здоров'я якого Демко дозволяв собі привселюдно пити на бенкетах, давали добру поживу для доносів, що скоро посипалися в Москву.

З початком гетьманування Дем'яна Многогрішного пов'язане підписання українською старшиною та московським урядом 13 березня 1669 р. в Глухові статей. Многогрішний домагався відновлення договору 1654 р., але статті, хоча й були кроком вперед, в порівнянні з статтями Брюховецького 1665 р., фактично нагадували статті Юрія Хмельницького 1659 р.

Згідно Глухівських статей, московські воєводи залишалися у п'яти лівобережних українських містах (Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острії), хоча вони лише здійснювали військове керівництво залогами; козацький реєстр складав 30 тис. чоловік, але платня на військо мала йти лише з поборів на території України; заборонявся перехід селян у козацький стан, поновлено шляхетські права; запроваджувалося постійне охотницьке військо (1 тис.) для несення поліційної служби; гетьманська резиденція встановлювалася у Батурині; гетьманському урядові заборонялося проводити зовнішню політику; козаки не мали права без дозволу царя переобирати гетьмана.

Глухівські статті стали своєрідним компромісом деморалізованої Руїною лівобережної старшини та знекровленим безперервними бойовими діями в Україні царським урядом. У принциповому відношенні угода повторювала положення статей Ю. Хмельницького, повертаючи таким чином

гетьманщині права адміністративної автономії (звичайно, враховуючи умови Андрусівського перемир'я, мова йшла вже не про всю Україну, а лише про її лівобережний регіон).

Многогрішний відстоював широку автономію України у складі Росії, протестував проти намірів царя віддати Київ Польщі, проти умов Андрусівського договору, вимагав постійного захисту України від іноземних вторгнень. У протидії Москві інтереси лівобережного гетьмана зіштовхувалися з інтересами частини лівобережної козацької старшини. По відношенню до них він діяв різко і навіть брутально, наслідком чого стала поява великої кількості ворогів.

Ряд кроків Многогрішного викликали невдоволення і в Москві (він вимагав повернення з Сибіру патріотично налаштованих полковників (Децика, М. Попкевича), у 1671 р. намічається зближення Многогрішного і Дорошенка, спільне незадоволення Андрусівським договором, замінює промосковськи настроєних старшин на своїх родичів та вірних людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. Э. Праца, 1869. Т. 6. 279 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург. Тип. В. В. Праца, 1875. Т. 8. 398 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург. Тип. В. В. Праца, 1877. Т. 9. 324 с.
4. Величко С. В. Літопис. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
5. Глухівські статті, дані від великого государя, всеросійського царя, Запорозькому війську і всьому народові малоросійському при постановленні Дем'яна Ігнатовича Многогрішного, гетьмана. URL : <http://litopys.org.ua/suspil/sus121.htm> (останній перегляд: 02.04.2021)
6. Гоздаво-Голомбиевский А. А. Из сибирских актов о Демьяне Многогрешном. Три документа о пребывании в Сибири гетмана Д. Многогрешного // Чтения в Императорском Общества истории древностей российских при Московском университете. 1888. Кн. 1. Ч. III. С. 3-10.
7. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссией : В 12-ти т. Т. 6 (1670-1675) / [Под. ред. А. С. Норова и М. Коркунова]. Санкт-Петербург : Тип. Эдуарда Праца, 1857. 518 с.
8. Источники малороссийской истории / [собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским]. Москва : В Университетской Типографии, 1858. Ч. 1. 1649–1687. 339 с.

9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во "Знання" України, 1992. 192 с.
10. Літопис Самовидця. Київ : Наукова думка, 1971. 205 с.
11. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. Ф.VIII. Спр. 255/154.
12. Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собр. I. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 1. 1029 с.
13. Софонович Феодосій. Хроніка з літописів стародавніх. Київ : Наукова думка, 1992. 333 с.
14. Український архів. Т. 4: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку / Археографічна комісія Всеукраїнської академії наук. Київ, 1931. 196 с.
15. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1. / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. Київ – Львів : НТШ, 2004. 1086 с.

Література:

16. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ : Час, 1993. 656 с.
17. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 333-336.
18. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний. URL : https://pravyteli.national.org.ua/lib/mnohohriszny_2.html (останній перегляд: 09.04.2021)
19. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний: гетьманство, страта, заслання. URL : http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2017/06/blog-post_17.html (останній перегляд: 19.04.2021)
20. Борисенко В. Українська держава у др. пол. XVII ст. // Київська старовина. 1994. № 5. С. 2-7.

- 21.Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ : Наукова думка, 1986. 130 с.
- 22.Велесич В. Непростимі гріхи Многогрішного... // Кримська Світлиця. №25. 20 червня 2014 р.
23. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ : Наш час, 2008. 320 с.
- 24.Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
- 25.Гончарук Т. Дем'ян Многогрішний. Харків : Фоліо, 2012. 120 с.
- 26.Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 462 с.
- 27.Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2009. 270 с.
- 28.Горобець В. Демко Ігнатович (Многогрішний) // Полководці війська Запорозького. Кн. 2. Київ, 2004. С. 165-178.
- 29.Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / НАН України. Інститут історії України. Київ, 1995. 70 с.
- 30.Горобець В. Мінлива доля «мужицького сина» // Дзеркало тижня. № 12. 26 березня 2004 р.
- 31.Горобець В. Чи був «Демко Многогрішний» гетьманом Війська Запорозького? // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2015. Вип. 15. С. 279-296.
- 32.Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. Киев : Лыбидь,1991. 398 с.
- 33.Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1998. Т. X. 408 с.
- 34.Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 304 с.

- 35.Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк : Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1985. 712 с.
- 36.Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. Київ : Глобус, 1992. 349 с.
- 37.Ефименко А. Я. История украинского народа. Киев : Лыбидь, 1990. 512 с.
- 38.Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2003. 464 с.
- 39.Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Наук. ред. Л. Зашкільняк. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.
- 40.История Русов или Малой России. Москва : Универ. тип., 1846. 45 с.
- 41.Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. Київ : Україна, 1991. 493 с.
42. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Кн. 6.Т. 15: Руина 1663–1687 гг. Санкт-Петербург, 1882. 695 с.
- 43.Кривошея В. В. Генеологія українського козацтва: Білоцерківський полк : монографія. Київ : Стилос, 2002. 184 с.
- 44.Кривошея В. В. Українська козацька старшина : монографія. Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації. Вид. 2-ге: доповнене, уточнене і виправлене. Київ : Стилос, 2005. 260 с.
- 45.Крип'якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.
- 46.Максимович М. Собрание сочинений. Т. I. Киев, 1876. 855 с.
- 47.Мамалага В. В. Церковне прокляття гетьмана Дем'яна Многогрішного // Сіверщина в історії України. 2016. №9. С. 188-190.
- 48.Мамалага В. Родина гетьмана Дем'яна Ігнатовича // Сіверянський літопис. №10. 2019. С. 231-236.

49. Михайленко В. Дем'ян Многогрішний – гетьман Сіверський. Мена : Домінант, 2011. 64 с.
50. Мицик Ю. А., Горобець В. М., Хижняк З. І. Многогрішний Дем'ян Гнатович // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во "Наукова думка", 2010. 728 с. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Многohrishnyj_D (останній перегляд: 09.04.2021)
51. Оглоблин Н. Служба в Сибіри Дем'яна Многогрешного // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Киев : Типография Императорского Университета св. Владимира, 1892. Кн. 6: С. 153-162.
52. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. 464 с.
53. Онопрієнко О. Дем'ян Многогрішний: у вирі протиріч. URL : <https://nedelya.info/news/item/1891-dem-yan-mnogogrishnij-u-viri-protirich> (останній перегляд: 08.04.2021)
54. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. Київ : Вид. дім "КМ Академія", 2004. 602 с.
55. Петровський М. Нариси історії України XVII - поч. XVIII ст. (досліди над літописом Самовидця). Харків : Держ. видав. України, 1930. 454 с.
56. Пиріг П. Штрихи до соціально-політичного портрета гетьмана Дем'яна Многогрішного. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Pyrih_Petro/Shtrykhy_do_sotsialno-politychnoho_portreta_hetmana_Demiana_Mnogohrishnoho.pdf (останній перегляд: 10.05.2021)
57. Пиріг П.В. Показання населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально+психологічні, історичні та моральні проблеми формування

- українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С.79-85.
- 58.Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667 – 86 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII ст. – Київ : Інститут історії України НАНУ. – С. 336
- 59.Сергійчук І. М. Гетьман Дем'ян Многогрішний: соціально-політичний портрет // Науковий збірник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ : Логос, 2008. Вип. 3. С. 6-11.
- 60.Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII+XVIII столетиях. Т. 2. Судьбы фабрики и промышленности. Одесса : Государственное издательство Украины, 1922.
- 61.Смолій В. А. Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ : Либідь, 1993. Ч. 1. С. 113-124.
- 62.Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ : Темпора, 2011. 631 с.
- 63.Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 368 с.
- 64.Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. Київ, 1993. 71 с.
- 65.Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726. Київ : Темпора, 2006. 280 с.
- 66.Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. Отв. ред. : О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. Москва : Мысль, 1990. Кн. VI. Т.11-12. 671 с.

- 67.Степ В. «Гріхи» Дем'яна Многогрішного. URL : <http://meest-online.com/history/action/hrihy-demyana-mnohohrishnoho/> (останній перегляд: 08.04.2021)
- 68.Степанков В. Петро Дорошенко // Полководці Війська Запорозького. – С. 111.
- 69.Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. Київ : Либідь, 1994. 240 с.
- 70.Сухих Л. А. Демко Ігнатович – “мужицький син”, гетьман Лівобережної України, вершник Селенгинська. URL : https://cdiak.archives.gov.ua/v_Demko_ignatovych-hetman.php (останній перегляд: 09.04.2021).
- 71.Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. Москва : Изд. Центрполиграф, 2011. 470 с.
- 72.Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
- 73.Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004.
- 74.Швидько Г. К. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 85.
- 75.Шевчук В. Козацька держава. Київ : Абрис, 1995. 392 с.
- 76.Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством Алексея Михайловича // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских, 1898 г., Кн. 4. Москва : Университетская типография, 1898. 756 с.

- 77.Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 2. 560 с.
- 78.Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с.
- 79.Яковлєва Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998.